

**«ОСОБОВА СПРАВА» В.В. ДОКУЧАЄВА
ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ
НОВО-ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА ТА ЛІСІВНИЦТВА У 1892–1895 РР.**

Про фундатора генетичного ґрунтознавства професора В.В. Докучаєва (1846–1903 рр.) вже його сучасниками було написано чимало [2–4]. Упродовж понад століття після смерті великого вченого його різнобічна діяльність викликає повагу і захоплення, про що свідчить величезна кількість присвячених йому робіт і проведених на його честь конференцій.

30 червня 1892 р. імператор Олександр III підписав указ про призначення професора С.-Петербурзького університету В.В. Докучаєва тимчасовим керівником Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва (Королівство Польське). Метою статті є дослідження діяльності В.В. Докучаєва у реформуванні Ново-Олександрійського інституту на основі архівних документів, вивезених з Польщі на початку Першої світової війни. Зараз ці документи знаходяться на зберіганні в Державному архіві Харківської області (далі – ДАХО). Зокрема, до фонду 699 «Ново-Олександрійський інститут сільського господарства та лісівництва Міністерства народної освіти, м. Нова Олександрія» належить «Особова справа» В.В. Докучаєва, у якій представлено матеріали, що охоплюють період від 3 вересня 1892 р. до 3 листопада 1903 р. [1]. Дати у нашій роботі наведено відповідно до архівних документів за старим стилем.

Матеріали, різні за змістом та походженням, зведено в одну справу «Особові документи» у 1906 р., вже після смерті професора В.В. Докучаєва 26 жовтня 1903 р. Серед документів доволі багато рукописних, зокрема й таких, які написано безпосередньо В.В. Докучаєвим. Тимчасово ці документи зберігалися в науково-дослідному інституті ґрунтознавства (зараз – ННЦ «Інститут ґрунтознавства і агрохімії імені О.Н. Соколовського» НААН України), про що свідчить печатки на багатьох аркушах [1, арк. 1, 4]. На той час у справі було 18 аркушів, зараз – 122. Вірогідно, на час передачі документів до ДАХО справу було скомплектовано з різних джерел. У ній представлені передусім адміністративні розпорядження, службові циркуляри та документи щодо відряджень В.В. Докучаєва. Проте справу впорядковано у такий спосіб, що перші її аркуші становить документ без дати за підписом соратників великого вче-

ного – професорів О. І. Скворцова та П.Ф. Баракова. У цьому документі, складеному очевидно невдовзі після смерті В.В. Докучаєва, висловлено ідею особливого вшанування пам'яті великого вченого шляхом встановлення в залі засідань ради Ново-Олександрійського інституту портрета професора В.В. Докучаєва, який «постійно нагадуватиме теперішнім і майбутнім діячам Інституту про ті принципи та ідеали, втілити які у життя за допомогою вищої сільськогосподарської школи прагнув реорганізатор Ново-Олександрійського інституту В.В. Докучаєв» [1, арк. 3].

Відзначаючи багатогранність діяльності В.В. Докучаєва, його колеги, по-перше, наголошували на унікальності його наукового доробку. Усі дії вченого «як одного з небагатьох представників чистої науки були спрямовані на користь сільського господарства та лісівництва». Обравши предметом вивчення ґрунти, він став фундатором спеціальної галузі знань – ґрунтознавства. Не обмежуючись кабінетною роботою, В.В. Докучаєв на досвіді дослідження двох губерній – Нижегородської та Полтавської – довів практичне значення запропонованих ним методів дослідження ґрунтів. Ним розроблено наукову класифікацію ґрунтів та критерії їхньої оцінки за природними властивостями. І «це становить безсмертну заслугу його перед суспільством, тому що, лише така, що ґрунтується на строгому науковому вивченні, оцінка ґрунтів є цілковито об'єктивною і надає раціональну основу для обкладання земельним податком» [1, арк. 2]. Водночас досить високо оцінювали колеги В.В. Докучаєва його досліди на ділянках «експедиції Лісового Департаменту, які мали прямою ціллю виробити методи найкращого ведення господарства в наших широких степах; і дали цінні результати, як для встановлення прийомів степового лісорозведення, так й для детального вивчення клімату степів» [1, арк. 2].

По-друге, «діяльність Докучаєва пов'язана безпосередньо з Ново-Олександрійським інститутом, якому він присвятив майже три роки свого життя» [1, арк. 2]. Його діяльність на цій посаді мала суто реформаторський характер, адже він не лише розробив докладний план реорганізації Ново-Олександрійського інституту, але й започаткував виконання цього плану. Головна ідея перетворень, що безпосередньо належить В.В. Докучаєву, полягала в наступному: створити такий навчальний заклад, у якому б агрономи та лісівники отримували, по-перше, ґрунтовну наукову підготовку й, по-друге, були достатньо ознайомленими з практикою сільського господарства та лісівництва. Задля втілення цієї ідеї запроваджено викладання цілої низки нових «наукових дисциплін» (як: ґрунтознавство, вчення про мікроорганізми, дендрологія, сільськогосподарська та лісівнича статистика, законодавство) і поставлено на принципово нову основу проведення практичних занять, як у

кабінетах і лабораторіях, так й в полі та лісі [1, арк. 2 зв.]. Розроблений В.В. Докучаєвим план реорганізації інституту виявився настільки продуктивним, що поступово за цим же планом реформовані Московський сільськогосподарський та Петербурзький лісовий інститут, а також сільськогосподарські відділення Ризького політехнікуму та Київського політехнічного інституту.

Тодішній Ново-Олександрійський інститут цілком можна назвати творінням В.В. Докучаєва, – визнавали професори О.І. Скворцов і П.Ф. Бараков. У плані його організації професор В.В. Докучаєв втілює «ідеал усього свого життя: наука для життя і практика лише на основі науки» [1, арк. 3].

Пам'ять про видатного вченого-грунтознавця В.В. Докучаєва шанує й польська наукова громадськість. Після евакуації інституту з Польщі до Харкова на початку Першої світової війни, у Ново-Олександрії (1918 р. місту повернуто колишню назву – Пулави) на основі підрозділів інституту, що там залишилися, 1917 р. створено науково-дослідний інститут. У результаті численних реорганізацій на сьогодні цей інститут перетворено на Національний науково-дослідний інститут рослинництва, ґрунтознавства і добрив у Пулавах. Меморіальна дошка на честь В.В. Докучаєва та портрет вченого представлені в Залі Традицій цього інституту. Польські вчені однаково високо оцінюють діяльність вченого як фундатора наукового ґрунтознавства, так і його внесок у перетворення інституту в Пулавах на академічний заклад на університетських засадах [5, с. 80].

Серед наступних документів, що зберігаються в ДАХО, виділимо «Свідчення» від 12 вересня 1892 р., видане Департаментом народної освіти «тимчасовому керівнику інституту професору С.-Петербурзького університету дійсному статському раднику Докучаєву для вільного проїзду від С.-Петербургу до Нової Олександрії і проживання у цьому ... місті терміном до 1 липня 1893 р.» [1, арк. 5]. Саме на цей період було спочатку узгоджено час відрядження В.В. Докучаєва до Польщі. Рішення про продовження терміну відрядження до Ново-Олександрії на 1893/94 навчальний рік, за пропозицією міністра народної освіти, підписане імператором 19 липня 1893 р. [1, арк. 52]. Подібне рішення про продовження відрядження для управління Інститутом у 1894/95 навчальному році затверджене імператором 23 липня 1894 р. [1, арк. 91].

Уже 19 вересня 1892 р. попечитель Варшавського навчального округу О.Л. Апхутін у листі до директора інституту П.В. Еймонта (1883–1892 рр., ще 26 серпня 1892 р. він подав прохання міністру народної освіти про відставку через важку хворобу) просить його здати справи професору В.В. Докучаєву на «законних підставах» і циркулярно проінформувати всіх службовців, щоб по справах служби зверталися до

нього [1, арк. 6]. В.В. Докучаєв прибув до інституту 20 вересня, а наступного дня – 21 вересня – вступив до виконання обов'язків керівника цього навчального закладу. У ДАХО зберігся документ: «Тимчасовий керівник інститутом Докучаєв приймає за справами служби щодня, крім вихідних, з 11 до 12 години дня» [1, арк. 11]. Інтерес становлять документи про фінансове забезпечення виконання В.В. Докучаєвим його обов'язків у Ново-Олександрії. Службова переписка між ним і попечителем Варшавського навчального округу О.Л. Апухтіним свідчить, що В.В. Докучаєв отримував заробітну платню, передбачену посадовим окладом директора інституту, а також за ним зберігався оклад за посадою професора С.-Петербурзького університету [1, арк. 14, 15, 16, 56, 91]. Рішення щодо такого подвійного фінансування затверджував особисто російський імператор, власноруч написавши на відповідних документах: «Згоден» [1, арк. 56 зв., 91].

Прийнявши інститут, В.В. Докучаєв негайно вже 21 вересня «затребував від панів завідувачів навчально-допоміжними та іншими закладами інституту свідчення про кількість та цінність майна, що знаходилася в їхньому завідуванні». Ці свідчення було відображено в таблиці, яка дає змогу отримати інформацію про структурні підрозділи навчального закладу та грошову вартість їхнього майна [1, арк. 12, 12 зв., 13].

Перебування В.В. Докучаєва в Ново-Олександрії супроводжувалося численними відрядженнями. Лише в 1892/93 навчальному році їх було близько десяти. В архіві є чимало документів за підписом попечителя Варшавського навчального округу про відрядження В.В. Докучаєва: в С.-Петербург на період від 1 грудня 1892 р. до 1 січня 1893 р.; з 1 липня до 20 серпня 1893 р. «в різні міста Російської імперії» [1, арк. 5 зв., 8]; «за справами служби» 29–30 листопада у Варшаву та з 1 грудня 1892 р. до 1 січня 1893 р. – у С.-Петербург [1, арк. 17]; з 4 до 13 лютого 1893 р. [1, арк. 24, 25] та з 17(?) березня до 5 квітня 1893 р. – знову в С.-Петербург [1, арк. 26, 28, 30]; 14–16 квітня та 28–30 квітня – у Варшаву [1, арк. 30, 32, 39]; з 15 травня, а потім з 1 липня до 20 серпня 1893 р. – знов у С.-Петербург [1, арк. 41, 43–48, 49].

Відправляючись до С.-Петербургу, В.В. Докучаєв віддав розпорядження всю кореспонденцію, що надходитиме на його ім'я, відправляти в С.-Петербурзький університет (мінералогічний кабінет) [1, арк. 18]. Водночас не полишав В.В. Докучаєв справи санки-петербурзькі: зберіглася власноруч написана ним довіреність від 27 січня 1893 р., згідно з якою він доручав отримати надісланий на його ім'я вантаж, що надійшов з Томську і становив «чотири ящики гірничих порід вагою п'ять пудів одинадцять фунтів» приват-доценту С.-Петербурзького університету П.А. Зем'ятченському (у майбутньому – відомий радянський мінералог – О.Г) [1, арк. 20, 20 зв.].

На час перебування В.В. Докучаєва у відрядженнях його обов'язки в Ново-Олександрії виконували спочатку інспектор інституту К.І. Малевський, а через його хворобу – член правління інституту професор О.І. Скворцов (директор у 1905–1908 рр. – О.Г.) [1, арк. 22, 97]. У російській столиці В.В. Докучаєв вирішував питання щодо навчальних програм і планів [1, арк. 21] а також загального реформування навчального закладу, про що власноруч повідомляв професор О.І. Скворцов: «Щойно отримав телеграму від В.В. Докучаєва... В об'єднаному засіданні Департаментів Законів і Економій реформу затверджено одноголосно» [1, арк. 35]. Відрядження тривали й у наступні 1893/94 та 1894/95 навчальні роки. Темп життя вченого був надзвичайно напруженим. Невипадково його учень професор В.І. Вернадський характеризував Василя Васильовича як людину «наповнену думками, ініціативою і діяльністю» [2, арк. 5]. Височайшим указом по громадянському відомству від 15 березня 1895 р. В.В. Докучаєва призначено членом Вченого комітету Міністерства землеробства і державного майна із залишенням на посадах, що він їх обіймав [1, арк. 108].

Авторитет науковця був надзвичайно високим. Зокрема, керівник відділення промислових училищ міністерства народної освіти звернувся до В.В. Докучаєва 2 березня 1894 р. з проханням прорецензувати роботу «Сільськогосподарська статистика Європейської Росії» (Москва, 1893), автором якої був екстраординарний професор Петровської землеробської академії О.Ф. Фортунатов [1, арк. 66, 66 зв.]. Книгу було прорецензовано, й того ж року професора О.Ф. Фортунатова запрошено до Ново-Олександрійського інституту, де ним засновано кафедру загальної, сільськогосподарської та лісової статистики, якою він керував до 1899 рр.

10 травня 1895 р. з канцелярії попечителя Варшавського навчального округу надійшов лист на ім'я В.В. Докучаєва про продовження, відповідно до імператорського розпорядження від 15 квітня, терміну відрядження до Ново-Олександрії у 1895/96 навчальному році зі збереженням усіх виплат [1, арк., 109 зв.]. Однак 11 серпня 1895 р. на ім'я міністра народної освіти В.В. Докучаєвим було подано «клопотання про звільнення його від виконання усіх зобов'язань з управління Ново-Олександрійським інститутом через нервові перевтомлення та необхідність постійного консультування з лікарями» [1, арк. 110]. Попечитель Варшавського навчального округу 17 серпня 1895 р. запропонував В.В. Докучаєву передати управління інститутом «в усіх його частинах надвірному раднику О.І. Скворцову» [1, арк. 110]. Акт про передачу інституту професору О.І. Скворцову як «тимчасово виконуючому обов'язки директора до особливих розпоряджень» підписано 20 квітня 1895 р. [1, арк. 112]. Усі останні документи цієї справи – це телеграми

та розпорядження в зв'язку зі смертю В.В. Докучаєва 26 жовтня 1903 р. [1, арк. 116, 117, 118, 119, 121].

Таким чином, залучення до наукового обігу «Особової справи» професора В.В. Докучаєва надає можливість доповнити знання про реформаторську діяльність вченого, спрямовану на втілення в життя його ідеї щодо єдності аграрної науки, освіти та практики, зокрема реорганізації Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва.

Список літератури: 1. Личное дело Докучаева Василия Васильевича, профессора Петербургского университета, временно управляющего институтом (3 сентября 1892 г. – 3 ноября 1903 г.) // Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 699. – Оп. 3. – Од. зб. 98. – Арк. 1–122. 2. Вернадский В.И. Страница из истории почвоведения: Памяти В.В. Докучаева / В.И. Вернадский [Електронний ресурс] // Научное слово. – 1904. – № 6. – С. 5–26. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/00000188/ 3. Отоцкий П.В. Жизнь В.В. Докучаева / П.В. Отоцкий [Електронний ресурс]. Почвоведение, 1903. – Т. 5. – № 3. – С. 319–342. – Режим доступу: <http://www.pochva.com/index.php?content=5&journal=%CF%E2%F7%E2%E2%E5%E4%E5%ED%E8%E5&year=1903&number=4> 4. Памяти проф. В.В. Докучаева / П.В. Будрин, К.Д. Глинка, Н.И. Криштафович, П.Ф. Бараков, А.И. Скворцов; Кружок любителей естествознания, сельского хозяйства и лесоводства при Ново-Александрийском институте. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1904. – 61 с. 5. Історія Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва / О.М. Голікова, А.І. Кравцов, Р.І. Киричок та ін. / Харк. нац. аграр. ун-т ім. В.В. Докучаєва. – Х., 2011. – 544 с.

*Голова В.В.
м. Харків, Україна*

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА ХІМІЧНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ О.П. ЛІДОВА У НАПРЯМКУ ПІДГОТОВКИ МОЛОДИХ СПЕЦІАЛІСТІВ У ХТІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Одним із завдань української науки є переосмислення ролі особи в історії та повернення забутих імен учених-дослідників. Українська еліта дала світові чимало відомих учених та педагогів. Важливу роль у розвитку природничих наук в Україні, зокрема, хімічних, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відіграв Харківський технологічний інститут. З часу відкриття хімічного відділення, розпочалися плідні